

Afaq OASIMOVA
AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı
E-mail: qasimovaafaq@mail.ru

DASTAN TƏHKİYƏSİ VƏ “QAÇAQ NƏBİ” DASTANININ FORMULLAR SİSTEMİ

Açar sözlər: “Qaçaq Nəbi” dastanı, dastan təhkiyəsi, söyləyici repertuarı, formullar sistemi, müəllifin dili.

NARRATION AND THE FORMULAS SYSTEM OF THE SAGA “KACHAK NABI”

Summary

In the article the narration (təhkiyə) which in Arabic means “to tell” is analyzed according to the variants of the “Kachak Nabi” saga. It is clear that there are three types of saga narration (authors language) in terms of functionality in the text: 1. poetic narration (poem), 2. prose or prose narration, 3. dialogical narration. All three types of narrations found in the “Kachak Nabi” (Fugitive Nabi) epos are being investigated. The memory defined by the poem, which is filtered from the thought of Ozan // ashug, reflects those that are connected to the past and tradition. It also reveals the thinking potential of ethnocultural memory. The system of formulas of the saga, with all its content, reveals the structure, the mastery of the narrators ability. The narration of sagas by professional ashugs and their narration experience in this field are the basis for the course and success of narration. Although the battle scenes, episodes, and images are very close in the versions of the saga “Fugitive Nabi”, the narrators ability to narrate plays a key role. Thus, if one version of the epos “Fugitive Nabi” is full of downloads and additional information, in the other version the authors language is simple and concise. In the other version, the course of events is more reminiscent of the “Koroglu” epos, while the fourth version can be considered an example of the epos written in the light of Soviet ideology. In all versions of the saga, the events are told in the first person. In addition to the language of the author, the language of the image is widely used in the saga. The epic narrative in the saga and all the spectra contained in the structure of the saga, the methods and means used, the narrators skill, the system of formulas and the features reveal the essence as a whole.

Keywords: “Fugitive Nabi” (“Kachak Nabi”) epos, narration, narrators repertoire, system of formulas, authors language.

ПОВЕСТВАНИЕ И СИСТЕМА ФОРМУЛ ДАСТАНА «КАЧАК НАБИ»

Резюме

В статье повествование (təhkiyə) который на арабском языке означает «рассказывать» анализируется по вариантам саги «Качак Наби». Ясно, что с точки зрения функциональности существует три типа повествования (авторского языка) 1. поэтическое повествование (поэма), 2. прозаическое или прозаическое повествование, 3. диалогическое повествование). Все три типа повествований исследуются в эпосе «Качак Наби». Память, определяемая стихотворением, отфильтрованная от мысли об озане // ашуге, отражает те, которые связаны с прошлым и традицией. Это также раскрывает мыслительный потенциал этнокультурной памяти. Система формул саги, со всем ее содержанием, раскрывает структуру, мастерство способности рассказчика. Повествование саг о профессиональных ашугов и их опыт повествования в этой области являются основой для хода и успеха повествования. Хотя батальные сцены, эпизоды и изображения очень близки в версиях саги «Качак Наби», способность повествователя к повествованию играет ключевую роль. Таким образом, если одна версия эпоса «Качак Наби» полна загрузок и дополнительной информации, то в другой версии язык автора прост и лаконичен. По другой версии, ход событий больше напоминает эпос «Кероглу», а четвертую версию можно считать примером эпоса, написанного в свете советской идеологии. Во всех версиях саги о событиях рассказывают от первого лица. В дополнение к языку автора, язык изображения широко используется в саге. Эпическое повествование в саге и все спектры, содержащиеся в структуре саги, используемые методы и средства, умение рассказчика, система формул и особенности раскрывают сущность в целом.

Ключевые слова: эпос «Качак Наби», повествование, репертуар повествования, система формул, авторский язык.

Dastan təhkiyəsinin spesifik funksiyaları dastanların sintaksisində, söyləyicinin duyğu və düşüncələrində, personajlara münasibətində və dünyagörüşündə özünü göstərir. Onu da əlavə edək ki, *“şifahi lirik mətnlər bilavasitə kənar məqsədə yönəlməyən, özlüyündə məqsədi olan bədii-estetik sistemlərdir. Onların əsas keyfiyyəti ilkin məlumatın janr modelinə uyğun təfsiri və yeni məlumat sisteminin yaradılmasıdır. Epik əsərlər daha çox gerçəkliyin inikası mimesisdirsə, ənənəvi xalq poeziyası daha çox bədii təfəkkürün təzahürü semiozisdır; insan öz şüur kodunu həyata münəccir edir, mühit daxilən yaşanaraq bədii modelin invariant məzmununa uyğunlaşdırılır. Türk şifahi-lirik təfəkkürü mənəvi janr qavrayışına meyillidir və gerçəkliyi subyektiv tərzdə inikas etməklə bərabər, mədəni-psixoloji konteksti də əks etdirir”* [9, s. 7-8].

“Qaçaq Nəbi” dastanının Əliheydər Tahirov, Həsən Qasımov, Əhliman Axundov, Azad Nəbiyev variantları üzərində aparılan təhlillər məzmun kontekstində müəyyən bir ortaqlıq parametrləri ilə (Qaçaq Nəbi, Həcər, Alı kişi, Kərbəlayi Məhəmməd, Mehdi, Boz at, Aynalı və s.) eyniyyətli görünürsə (buraya hətta qəhrəmanın döyüş səhnələrini və ayrı-ayrı epizodlarda hadisələrin eyniliyini də əlavə etmək olar), lakin ümumi sxem və təhkiyə (söyləyici) müstəvisində fərqlilikləri də mövcuddur. Əlbəttə dastan strukturunda əsas olan təhkiyənin söyləyici imkanları ilə təzahürüdür ki, bu da sırf sənətkarlığa, dastançının qabiliyyətinə, auditoriyanın ruhuna uyğun hadisələri sıralamasına bağlıdır. Məhz “Qaçaq Nəbi” dastanının təhkiyə xarakteri və formullar sistemi bütün məzmunu ilə strukturu, söyləyici bacarığının səviyyəsini aşkarlayır. Ustad aşıqların dastan söyləyiciliyi və onların bu sahədə olan söyləyicilik təcrübəsi dastanlaşmanın gedişi və uğurluluğu üçün əsasdır. Dastanda başlanğıc formulları, daxili formullar, zaman və məkan formulu, keçid formulları, eləcə də sonluq formulu və s. bütünlükdə aşiq sənətkarlığının imkanlılıq səviyyəsinin göstəricisidir. Məclisin ahəngindən, auditoriyanın ümumi ruhundan asılı olaraq çıxılan haşiyələr bədii mətnə əlavə ovqat qatır. “Qaçaq Nəbi” dastanının hər bir variantında epizodların, hadisələrin zaman və məkanca düzülüş prinsipi bənzərdir. Nəbinin ziddiyyətlərlə dolu bir mühitdə doğulması, onun uşaqlığının çətin şəraitdə keçməsi, Həcərlə evlənməsi, zəmanənin ədalətsiz idarə sisteminə qarşı çıxaraq qaçaq düşməsi, Həcərin qazamata salınması və Nəbi tərəfindən xilas edilməsi, Nəbi ilə Həcərin düşmənlərə qarşı çiyin-çiyinə vuruşması, Nəbinin xəyanət nəticəsində həlak olması hadisələri “Qaçaq Nəbi” variantlarının hər birində əsas süjet xəttini təşkil edir. “Qaçaq Nəbi” dastanını tərtib edən zaman dastanın süjet və kompazisiya cəhətdən zənginliyini təmin etmişlər.

Bütün irihəcmli nəsr nümunələrində olduğu kimi, dastanlarda da hadisə və əlamətlər birinci şəxs dilindən nəql edilir. “Qaçaq Nəbi” dastanına diqqət etsək görərik ki, dastanın bütün əldə olunan variantları öz mahiyyətindən təzahür edən təhkiyə modelləri ilə başlayır. Ayrı-ayrı dastan variantlarında dastan strukturu baxımından başlanğıc epizoda diqqət

“Qaçaq Nəbi” dastanının formalaşma və mükəmməlləşmə spesifikasiyası tədrici proseslə reallaşır. Elə bədiiliyi də tədriciliklə kəsb olan məzmununda düşünmək və təhlil etmək lazımdır. Çünki *“bədii əsər birdən-birə yox, tədriclə açılır: oxunduqca, - aydınlaşır və daha çox bədii zövq verir... əsl bədii əsər öz həqiqəti, təbiiliyi, düzgünlüyü, doğruluğu ilə həmişə oxucunu o qədər heyratlandırır ki, onu oxuyanda siz qeyri-şüuru, amma dərinlərdən inanırsınız ki, onda nağıl olunan, yaxud göstərilən əhvalatların hamısı elə məhz o cür olub və başqa cür də heç ola bilməzdi... Sadəlik bədii əsərin vacib şərtidir. Sadəlik həqiqətin gözəlliyidir, bədii əsərlərin gücü də bu sadəlikdədir”* [4, s.226]. Xalq ədəbiyyatının möhtəşəmliyi və ecəzkarlığı məhz bütün təzahür formaları ilə bu sadəlikdə ortaya çıxır. Dünya ədəbiyyatının ən nadir sənət inciləri məhz bu sadəliklə cilalanmaqla qəlblərə yol tapmış, işarələdiyi məzmun və struktur komponentləri ilə əbədiyaşarlıq qazanmışdır. Nəzərə

alsaq ki, qaçaq dastanlarında əhvalatların həqiliyi daha yüksəkdir, deməli sadəlik ön plana keçir. Hadisənin emosional və geniş təsviri baxımından isə Əhliman Axundov variantı seçilir. Burada epizodların uzun-uzadı təsviri, məsələn, qarı nənənin Həcərə danışdığı qaravəlli, yaxud da Nəbinin dəstəsinə qoşulan silahdaşları haqqında çox geniş təqdimatın verilməsi, naçalniklərin ona qarşı qurduqları planların, Nəbinin döyüşlərinin uzun-uzadı təsviri dastanın həcmi genişləndirir. Geniş təfsilatlar dastanın həcm baxımından böyüməsinə və əlavə ağırlıqların yaranmasına səbəb olur. Folklorşünasların Əhliman Axundov variantı ilə bağlı əsas iradi dastanda hadisələrin çoxluğu və epizodlarla lüzumsuz yükləmələrdir. Belə ki, müəllif dastanda hadisəçiliyə meyl etmiş, onu aşiq repertuarında yaradılmayan saysız-hesabsız rəvayətlər, əhvalatlarla yükləmişdir. Məsələn, dastanda Aşiq Atanın, Aşiq Əhmədin dilindən müxtəlif lirik şeir parçalarına (gözəlləməyə, mübarəknaməyə) rast gəlirik. (3, s. 119-120) Unutmaq olmaz ki, süjet hadisələr toplusu olmamalıdır. Süjet elə qurulmalıdır ki, həcm genişliyindən və ya yığcamlığından asılı olmayaraq peşəkar təsvir edilmiş xarakter, tipik epizod və hadisələrin köməkliyi ilə qəhrəmanların xarakteri hərtərəfli açılsın. Epizodun azlığı, obrazın konkretliyi də əsərin görümlülüyünü artırır. *“Söz obrazın təbiəti yığcamlıq sevir, o nə qədər yığcam olsa, daha asan təsəvvürə gəlir.”* [7, s. 265] Fikrimizcə bu baxımdan folklorşünas Əliheydər Tahirov variantı daha üstündür.

Dastanın hər dörd variantında müəllif hadisələrin müşahidəçisi kimi çıxış edir. Giriş hissəsindəki bu təhkiyədə yalnız hadisəçilik sezilir. Lakin əsərin növbəti hissələrində nəinki müxtəlifin sosial konfliktlər və siyasi hadisələrə münasibətini görə bilirik, hətta o, özünü də hadisələrin iştirakçısı kimi əsərə daxil edir. *“Qəhrəmanlıq dastanlardakı təhkiyənin, özəlliklə qəhrəmanın dünyaya gəlməsi və yetkinləşməsiylə bağlı hissələrində həm sürətliliyin, həm də axıcılığın olması zəruridir. Ancaq qəhrəmanın savaş və mücadiləsinin yer aldığı hissələrdə sürət və axıcılıq zəifləməkdə, dastan söyləyicisinin bu hissələrdə ən kiçik detallı da göz ardı etməyib, eyni motivi bir neçə dəfə təkrarlayaraq təhkiyəni daha da uzatması gərəkdir.”* [8, s. 60] “Qaçaq Nəbi” dastanında da bu ənənəvi model təkrarlanır, belə ki, onun uşaqlığı qısa şəkildə təsvir edilsə də, döyüş səhnələri bütün təfərrüatı ilə geniş şəkildə verilir. Məsələn, Nəbinin məşhur Palantökən vuruşması, Sisyan dağlarında, Zəngəzurda, Həkəri oymaqlarında göstərdiyi qəhrəmanlıqlar daha geniş təsvirə malikdir. Həmçinin dastanda Nəbinin qaçaq düşməsinin təhkiyə edildiyi hissə, onun qaçaqçılıq fəaliyyəti zamanı xalq göstərdiyi yardım və hakim təbəqəyə qarşı təşkil etdiyi savaşlar, mübarizə dastanın əsas hissəsini təşkil edir və bu hadisələr Nəbini bir qəhrəman kimi zirvəyə qaldırır. Nəbinin xalq arasında hörmətindən narahatlıq keçirən hakim təbəqənin ona qarşı planları və nəhayət qəhrəmanın xəyanətcəsinə öldürülməsi hissəsi dastan söyləyiciləri tərəfindən müxtəlif cür təsvir edilsə də, motiv eynidir. Qaçaq Nəbi hər dörd variantda dostu və silahdaşı Şahhüseyn tərəfindən xəyanətcəsinə öldürülür.

“Qaçaq Nəbi” dastanında hadisələrin xronoloji ardıcılığını müqayisə etsək görərik ki, *“Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqud, Qazan xan və başqa qəhrəmanların simasında birləşən on iki boyda hadisələr zaman ardıcılığı baxımından bir-birini təsdiq etmir. Bir boyda uşaq olan qəhrəman sonrakı boyda gəncdir, daha sonrakı boyda uşaqdır. Bu anaxronizm bir obrazın simasında aradan qaldırıldıqda digər obrazın simasında yeni anaxronizm yaranır*” [15, s. 38]. Və tədqiqatçıların mətnləri müəyyən ardıcılıqla düzməsi uğurlu nəticə verməmişdir. Doğrudan da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının struktur sistemi məhz onun mahiyyətində müəyyənlanmış model özünəməxsusluğunu əks etdirir. Lakin “Qaçaq Nəbi” dastanının mövcud variantları üzərində aparılan təhlillər bu modelləşmənin funksional xarakterini tarixi dinamikada olanlarla aşkarlayır. Qaçaq Nəbinin uşaqlığı, ailənin kasıb güzəran keçirməsi, Alı kişinin, ağır həyat şəraiti, dövrün məmurlarının

amansızlığı, olanlar timsalında Nəbinin dözümsüzlüyü (əslində mənəvi əzəməti), Kərbəlayi Məhəmmədin müəyyənləşdirdiyi ağsaqqallıq statusu və qəhrəmana arxa olaraq Boz atı, Aynalını verməsi (Azad Nəbiyev variantında), Həcərlə ailə qurması və ətrafındakıların qəhrəmanlıq timsalında müəyyənləşdirdiyi təsəvvür və s. türk mədəni düşüncəsində oturuşmuş qəhrəman konsepsiyasının yeni zaman və mühit səviyyəsində təzahürüdür. “dastançı aşiq öz rəvayətini, sazda çalib-oxumasını rəqsvari hərəkətlərlə müşayiət edir, teatr səciyyəli səhnəciklər yaradır. O, dastanı nəql etdikcə, əsərin süjeti ilə bağlı olaraq hər bir obrazı canlandıran bir aktyora çevrilir. Bütün bunlar dastan ifaçılığını müasir teatr sənətinin əsas qollarından olan “*bir aktyorun teatri*” kimi mürəkkəb tamaşa növü ilə ortaq kəşimlərə gətirib çıxarır... *Aşiq sənətinə, xüsusilə, dastançılığa xas olan sinkretizm bədii mədəniyyət tarixinin daha çox arxaik dövrünə aiddir və incəsənətin hələ cilalanmamış növlərinin birliyi kimi üzə çıxmışdır*” [11, s. 146-147]. Bir sözlə, ozan aşiq dövrünün nəsr ənənəsinə bağlı olub, üslub, mövzu, süjet, qəhrəman, konflikt, dil ölçülərində daha çox həssaslıq göstərir.

A.Nəbiyev variantında “Nəbinin qaçaq düşməsi” hissəsindəki təhkiyədə müəllif passiv təsvirçilikdən çıxaraq öz mövqeyini sərgiləyir və qəhrəmana sevgi və rəğbətini hiss etdirir. Bu da təbiidir, çünki Nəbi illər boyu xalqın sevgisini və rəğbətini qazanan yoxsulların himayədarı olmuşdur. “*Ustad deyir, Nəbi ilə Həcərin ulduzu göydə barışmışdı. Kərbəlayi Məhəmməd onları 40 gün evində saxladı, qırx birinci gün Aloya da, Xanaliya da xəbər göndərdi ki, məclis düzəltmişəm, oğul-uşaqla gəlsinlər. Xanalinın uşaqları Həcərin xətrini çox istəyirdilər. Xanali da bir az nəm-nüüm etdisə də, uşaqlar yerbəyerdən danladılar ki, ay ata, vallah Nəbi də canlara dəyən igiddir*” [2, s. 52]. Dastan təhkiyəsində də müəllif fərdiyyəti onun iradəsindən asılı olmayaraq müxtəlif şəkildə özünü göstərir. “*Nəbinin atası həm yoxsul, həm də xəstə olduğundan ailə vəziyyətləri çox ağır keçir. Buna görə də ailəni dolandırmaq Nəbinin öhdəsinə düşür. O, rəncbərlik etmək istəyirsə də, mümkün olmur, çünki bunun üçün lazım olan nə at, nə kəl, nə torpağı var idi. Odur ki, Nəbi yenə də əziyyətlərə qatlaşıb muzdurluq etməyi qərara alır*”. [13, s. 8]. Burada Nəbinin həyat şəraiti və düşdüyü mövcud vəziyyəti haqqında oxucuya məlumat verən müəllif sanki nisbi təhkiyəçi obyektivliyini itirir, yerini obrazın hissiyyatlarını ifadə edən subyektivizmə verir. Beləliklə, oxucu təhkiyə dilində əsərə daha çox inanmış və təsirlənmiş olur.

“*Yayın oğlan vaxtı idi, istidən çay kəndlərində yaşamaq olmurdu. Heyvanı olmayan kəndlilər də köçüb dağa getmişdilər. Nəbi də Həcərlə Salvartıda idi, şotlanlıların oymağında olurdu. Bir neçə gün sakit dolanmaq istəyirdi.*

Nəbigil burada qalsınlar, görək naçalnik nə elədi! Naçalnik bütün bəyləri, hampaları Gorusa toplayıb dedi:

- Nəbi sizin hamunuzun düşmənidir. O, torpağı sizdən alıb kəndlilərə paylamaq istəyir. [3, s.39]

Müəllifin dilindən əlavə dastanda obrazın dilindən də geniş şəkildə istifadə edilib. Nəbinin Allaha müraciət edərək verdiyi “*Axı zalımları yaradırdınsa, məzlumları niyə yaradırdın və ya məzlumları yaradırdınsa, zalımları niyə yaradırdın?*” [3, s. 299] sualı, yəni Nəbinin obrazlarla danışdığı dünyanın hadisə və proses kimi göstərilməsi baxımından çox mühüm vasitədir. Burada xalqın təfəkkür tərzini, onun ətraf aləmə, siyasi rejimə, baş verənlərə münasibəti, qəhrəmanın ağrı və acıları, sonsuz kədəri ifadə olunur.

Ümiiyyətlə, Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığının ayrı-ayrı epizodları, onun uşaqlığı və ətrafında toplaşan el qəhəmanlarının sücaəti, çar məmurlarının (pristav və naçalnik, strajnik, koxa, bəy, mülkədar) xalqa zülm etməsi, kasıb camaatın ailəni dolandırmaq çətinliyi, vergini verə bilməmək çətinliyi və s. hamısı bütünlükdə hərəkətin mahiyyətini əks etdirən fakt olaraq dastanda özünə yer alır. Hadisədən-hadisəyə, əhvalatdan-əhvalata keçid for-

mulları, janr etiketləri, təhkiyənin morfoloji sistemi dastan strukturunda daxili simmetriyanı əks etdirir. Yuxarıda verdiyimiz epizod özlüyündə məzmun və struktur xüsusiyyəti ilə bir növ “Koroğlu” dastanındakı “Keçəl Həməzənin Qıratı Qaçırması” qolundakı paşaların, xanların bir yerə yığılıb məsələni həll etmək məşvərətini xatırladır. “Qaçaq Nəbi” dastanının struktur özünəməxsusluqları ətrafında təhlil aparan Paşa Əfəndiyev vurğulayır ki, “*Qaçaq Nəbi*” forması etibarilə özündən əvvəlki dastanlardan fərqlənir. Burada Nəbi və silahdaşlarının müxtəlif dövrlərdə müxtəlif düşmənlərlə vuruşmaları yarı tarixi, yarı xatirə və çox yerdə isə bədii şəkildə təsvir olunmuşdur. Dastanın böyük bir hissəsi xatirələrdən toplanmışdır. Xalq dastanlarımızda olan bədii təsvir vasitələri, təsvir maneraları, ənənəvi üsullar burada çox aydıncasına özünü göstərir. Dastanda olan qoşmalar əvvəlki dastanlarımıza nisbətən azdır. Əsas yer təsvirə verilmişdir. Qoşmaların bir çoxusu da təsvir olunan hadisələrlə lazımı qədər əlaqələndirilməmişdir” [6, s. 371].

“*Bunlar burada qalsın, indi sizə kimdən xəbər verim? Səlim bəydən., İndi sizə kimdən xəbər verim, Paşa bəydən.*” [3, s. 180] “*Bunları söhbətdə qoyum, sizə kimdən deyim? Yarımca kəndində Karapet, Kültəpə kəndində Qaprel adlı iki hampa var idi.*” [3, s. 321] “*Sizə kimdən xəbər verim, ordubadlı Hüseyinqulu kişidən.*” [3, s. 330] Yuxarıdakı nümunələrdə olan hadisələrin sıralanması, mətn stixiyası “sizə kimdən xəbər verim”, “indi bunlar burada qalsın” modelləri ilə qəlibləşir. Aşıq/ozan təhkiyəsi tarix boyu elat səfərlərində özünün rəngarəng və oturuşmuş sistemini formalaşdırmışdır. “*Qardaşlar, Nərdivan çox solaxay verdi, burada qalmaq qorxuludu. Mən belə fikrə gəlmişəm ki, düşmənin qoşununa təpənək! Nəbi bir nərə təpib atın belinə sıçradı, yoldaşları da ata mindilər. Qıy vurub özlərini düşmənin qoşununa vurdular. Düşmənləri güllə ilə şiləyib, orada-burada yerə sərirdilər*” [3, s. 180-181]. Bədii dil, onun nitq etiketləri, qəhrəmanı və bütünlükdə etnomədəni düşüncəni ifadə üsulları bütün komponentləri ilə xalq təfəkkürünü əks etdirir. Aşıq söyləyiciliyində əksini tapan sintaktik fiqurlar (epitet, təşbeh, metafora, metanimiya, simvol), eləcə də bədii ifadə vasitələri (bədii sual, təzad, anafora, epifora, mübaligə, inversiya, kinayə və s.) bir bütöv olaraq janr mühitində mahiyyəti aşkarlayır. Başlanğıc formulları, zaman və məkan formulları, eləcə də keçid və sonluq formulları bütünlükdə dastanın poetik sistemini müəyyənləşdirir. “*Ustadlar deyir*”, “*indi görək Nəbi neylədi*”, “*bəli, Qanlı Qoca dəliləri axtarmaqda, Qaçaq Nəbi Gorusa getməkdə olsun, görək Həcər necə oldu*”, “*Deyirlər bir gün*”, “*indi Nəbi gəlməkdə olsun, görək Həcər zindanda neylədi*” və s. kimi formullar aşıqların hadisədən-hadisəyə keçidini, bədii təsirin bütün parametrlərini yüksək səviyyədə qorumaq istəyindən qaynaqlanır. Qəhrəmanı ifadə üsulları, məsələn, “*Nəbi dava eləmək qaydasını sinədəftər eləmişdi. Düşməne qalib gəlmək yollarını Nəbidən yaxşı bilən yox idi*” [3, s. 337]. Və yaxud da başqa bir epizoda diqqət yetirək: “*Qoburnat bütün pristavları yığıb məşvərət elədi. Gördü ki, heç kəs day Nəbiyə baş qoşmaq istəmir, kimə deyirsən get pristav ol, naçalnik ol, əl tutub aman edir ki, balalarının başına çevir istəmirəm*” [2, s. 80]. Göründüyü kimi, mətn informasiyası, qəhrəmanlığın dərkə və ifadə üsulları paradigmatik səviyyə anlamında janr qavrayışı və nitq etiketləri ilə bütövlənir və tamamlanır. “*xarici təhkiyə formulları başlanğıc formulunun özünəməxsus funksiyalarından birini yerinə yetirir. Söhbət dinləyicidə maraq oyatmaq, onların diqqətini cəlb etmək və hətta yoxlamaqdan gedir. Təhkiyə zamanı söyləyici dinləyicini nağılı sonadək dinləməyə məcbur etmək deyil, onların marağını artırmaq, həvəsləndirmək məqsədilə tez-tez sözügedən formula əl atır*” [10, s. 14].

“Qaçaq Nəbi” dastanında replikadan (müəllifin dialoqda birinci, ikinci və üçüncü şəxs şəklində ola bilən danışığı, ifadələri və sözləri) “*Replika müəllif sözünün həm də təsviri formalarından biridir, lakin bu təsvir vasitəlidir, müəllifin birbaşa səsi kimi deyil, obrazın sözü kimi verilir. Replikalar, müxtəlif surətlərin sözləri ilə müəllif canlı danışığı*

yazılı sözlə verilən obrazını yaradır. ...Bu mənada süjet hadisənin, surət insanın, dialoq insanların canlı ünsiyyətinin, replika isə canlı danışq sözünün ya söz sırasının obrazıdır” [17]. “Qaçaq Nəbi” dastan təhkiyəsinə də replika müəllif sözünün təsvir təzahürlərindən biridir kimi çıxış edir. “Nəbi “Aynalı”nı ayağa çəkib irəli çıxdı. Həcər sözünə davam etdi:

- *General, mən yaxşı bilirəm ki siz padşahın əmri ilə bizi tamam qırmaq üçün böyük qoşunla bura gəlmisiniz. Biz vuruşarıq, kim-kimi məğlub etsə, məğlub edər. Ancaq siz xanımınızın dəyini ki, biz quldur deyilik. Biz zülm əlindən komamızdan qaçanlarıq. O ki qaldı sizə, azadsınız. Sizmənim qollarımın zəncirini İsmayıl bəyə açdırdınız. Məni buraxmaq istədiniz İsmayıl bəy qoymadı, onun üzünə tüpürüb gətdiniz. İndi mən də sizi azad edirəm, o vaxt sizin məni buraxmağa səlahiyyətiniz çatmadı, bu gün isə sizi buraxmağa mənim səlahiyyətim çatır”. [2, s. 67]. Göründüyü ki, bu hissədə müəllifin sözü obrazın dilindən verilir, müəllif mövqeyi və münasibəti oxucuya aydın olur.*

“Qaçaq Nəbi” dastanında monoloqun yeri xüsusidir. Burada personajın öz-özünə müraciəti (müəllifin sözü) nəzm formasında da verilib. “Həcər hələ də Nəbinin meyiti üstündə oturub saçını bu cür yolurdu:

*Necə baxım, bu qadalı yəhərə,
Çəkdi namərd çarpaz dağı Həcərə.
Qanlı köynəyini verim Gözələ
Darasın saçını ellər ağlasın,
Nəbinin üstündə tellər ağlasın. [1, s. 85]*

Bu epizod poetik təhkiyəyə aid nümunədir.

Oxucunu əsərə kökləmək vasitəsi kimi yadda qalan poetik təhkiyə sanki obraz və oxucu arasında mənəvi körpü qurur, qəhrəmanın sosial-mənəvi məziyyətini, ovqatını, əhvali-ruhiyyəsini, narahatlığını, düşüncələrini, mənəviyyatını əks etdirir, eləcə də bədii-estetik baxımdan insan həyatının fəlsəfi-sosial mahiyyətinin açılmasına xidmət edə bilir. Həsən Qasımovun “Qaçaq Nəbi” dastanı digər variantlarından onluq formulu fərqli bir poetik təhkiyə ilə tamamlanır.

*Paşabəy İranda bir hiylə qurdu,
Şahhüseyn yolüstə Nəbini vurdu,
Dağıldı Həcərin tifaqı, yurdu,
Darasın saçını tellər ağlasın,
Yerisin üstünə ellər ağlasın. [13, s. 74.]*

Qaçaq Nəbinin ölümünü əks etdirən poetik mətn xalq/qəhrəman münasibətlərini və el qəhrəmanına olan böyük sevginin ifadəsi olaraq özünü göstərir. Qandal Nağının, Qara Tanrıverdinin, İsrail ağanın, Qaçaq İsmayılın və başqalarının ölümü ilə bağlı yazılmış nümunələr də bu sıradadır. Məsələn, İsrail ağanın xəyanət nəticəsində öldürülməsi ilə bağlı yazılmış bir nümunəyə diqqət yetirək:

*Bir alşan bəy uçub köçdü uqbaya,
Alim ağlar, aləm, ağlar, el ağlar,
Pozuldu novrağı, məzar qazıldı,
Külüng ağlar, kürək ağlar, bel ağlar. [16, s. 27].*

Göründüyü kimi, xalq ədəbiyyatı, ümumiyyətlə folklor yaddaşı bütün spesifikasiyi ilə şüurdakı modeli gerçəkləşdirir. Şüurdakı mərasim folklorundan gələn qəhrəmanın ölümü modeli qaçaq dastanlarında da poetik sistemin özünəməxsusluq komponentlərini əks etdirir. Burada xalqın təfəkkür tərzini, onun ətraf aləmə, siyasi rejimə, baş verənlərə münasibəti aydın şəkildə sezilməkdədir. Dastanın variantlarında (Həsən Qasımov, Əliheydər Tahirov, Əhliman Axundov, Azad Nəbiyev) epizod, hadisə səviyyəsində fərqliliklərə, poetik sistemin özünə

məxsusluqlarına və təhkiyə fakturasına baxmayaraq, mahiyyət qəhrəmanı və qəhrəmanlığı ifadə etməkdir. Məmməd Cəfər bədilik və onun yüksək meyarları anlamında vurğulayırdı ki, *“xəlqilik böyük sənətin ən böyük meyarıdır. Biz nəzəriyyələrdən, hər nə qədər intellektuallıqdan, realizmdən, psixologizmdən bədii forma əlvanlığı və sairədən danışıq da, yenə bir nəticəyə gəlib çıxırıq ki, şeirin ürəyi xalqın ürəyi, şeirin fəlsəfəsi xalqın həyat fəlsəfəsi, şeirin əxlaqı xalqın gözəl əxlaqı keyfiyyətləri, şeirin dili xalqın dili olmalıdır”* [5, s. 142].

Nəticə: Qaçaq dastanları və eləcə də “Qaçaq Nəbi” dastanı bütünlükdə məzmun və mahiyyəti ilə bu prinsipə köklənmişdir. Dastandakı epik təhkiyə və onun dastan strukturunda özünə yer alan bütün spektirləri, reallaşan üsul və vasitələri, söyləyici məharəti, formullar sistemi və özəllikləri bir bütöv olaraq mahiyyəti ortaya qoyur. Doğrudan da burada, ümumiyyətlə dastan mətnlərində xalqın həyat fəlsəfəsi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, sənət və mənəviyyat zənginlikləri bütün aspektləri ilə özünə yer alır. Dastan nəsrinin özünə-məxsusluqla səciyyələnən təhkiyə üsulları, nəsr poetikası, nitq etiketləri, keçid formulları, janrın söz modeli və s. bir bütövün əksidir.

Beləliklə, “Qaçaq Nəbi dastanındakı təhkiyə mövzusunun araşdırılarkən aşağıdakı elmi qənaətlərə gəldik:

1. Dastandakı poetik təhkiyə müəllif mövqeyinin fərqli şəkildə davamıdır.
2. Təhkiyə təkcə hadisələri təsvir etməklə məhdudlaşmır, yazıçı münasibətini və mövqeyini ortaya qoymuş olur.
3. İstənilən qəhrəmanlıq dastanı təhkiyəsiz təsəvvürə gəlmir.
4. Dastandakı təhkiyə dili ilə obrazın dili arasında fərqlilik hiss olunmur, belə ki, yazıçının təhkiyə və tipin dilindəki danışıq üslubunda fərqlilik yoxdur.
5. “Qaçaq Nəbi” dastanındakı təhkiyə memuar-xatirə şəklindədir.
6. Dastanda təhkiyə yalnız nəsr şəklində verilir.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: / H.Araslı. - Bakı: -1956.
2. Azərbaycan dastanları. (toplayıb tərtib edən A.Nəbiyev). -Bakı: Gənclik. – 1977. - s. 41-87.
3. Azərbaycan folkloru küllüyatı. Dastanlar. “Qaçaq Nəbi” dastanı (XXV kitab). - Bakı: Elm və təhsil, - 2011. - 428 s.
4. Belinski, V.Q. Seçilmiş məqalələri: / V.Belinski. - Bakı: Gənclik, -1979. - 228 s.
5. Cəfər, M. Sənət yollarında: / M.Cəfər. - Bakı: Gənclik. – 1975. - 368 s.
6. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: / P.Əfəndiyev. - Bakı: Maarif, - 1992. - 477 s.
7. Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. - Bakı: Mütərcim. -2008. -360 s.
8. Əlizadə, R. Türk dastanlarının təsnifatı, struktur özəllikləri və baş qəhrəmanların missiyası. Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplusu. - 2016/1. I (58), - s. 56-62
9. Hacı, A. Bayatı poetikası: / A.Hacı. -Bakı: Elm, -2000. -162 s.
10. İsgəndərova, V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nağılları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu.Avtoreferat. Bakı: AMEA,Folklor İnstitutu.-2013.-26 s.
11. Köçərli, İ. Aşıq sənəti: musiqili-poetik janrlar: / İ.Köçərli. - Bakı: - 2010. - 218 s.
12. Qaçax Nəbi. (toplayıb tərtib edən Ə. Tahirov) - Bakı: Sovet Yazıçılar İttifaqı, -1938. -49 s.
13. Qaçaq Nəbi. (toplayıb tərtib edən H.Qasimov). Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, -1960. -75 s.
14. Qafarlı, R.O.”Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun araşdırılması tarixinə qısa bir nəzər./ R.Qafarlı. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplusu. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019/3. s. 3-20
15. Rzasoy, S. Mifologiya və folklor: Nəzəri-metodoloji konteksti: / S.Rzasoy. -Bakı: Nurlan, - 2008. -188 s.
16. Səməd, M. Şeyrlər: / M.Səməd. -Bakı: Şirvanəşr. - 2005. - 74 s.
17. Пропп В.Я., Русский героический эпос: / В .Пропп - Москва: Лабиринт, -1999. -640 с.